

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI:03.20.00

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94 (574) 71

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.011>

Джакипова Т.У. *¹ Болатова Қ.Б. ²

¹ тарих магистрі, КеАҚ «Семей Медицина Университеті», Семей, Қазақстан.
E.mail: tdzhakipova@mail.ru

² т.ғ.к., Alikhan Bokeikhan Universiti, Семей, Қазақстан
E.mail: kalamkas_17_81@mail.ru

**ШЫҒЫС АЙМАҚҚА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ САЯСИ,
ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ (1940-1955 ЖЖ.)**

Аннотация

Бұл мақалада шығыс өңірге өзге елдерден жер аударылып келген неміс, шешен, ингуш өкілдерінің әлеуметтік-тұрмыс жағдайы туралы баяндалады. Жер аударылған халықтар үкімет тарапынан бақылауда болды. Кәмелетке толмаған балалар ауыр еңбекке мәжбүрленді. Кейбір қоныстанушылар жұмыс таба алмай, күнкөріссіз қалды. Қаралып отырған кезең негізінен екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі кезең болуы себепті жер аударылып келгендерді үкімет тарапынан да жиі тексеріліп, жауапқа алып отырды. Мұрағат құжаттарында өзге ұлт өкілдерінің жүріп-тұруы, қайтыс болған жағдайда неден қайтыс болғандығы да жазылып, бақыланып отырғандығы көрсетілді. Жер аударылып келгендер еңбек армиясына да тартылып, ал одан қашқандар қатаң түрде жазаланды. 1940 жылдың басында Қазақстанның Шығыс өңіріне келген қоныстанушылардың еңбек коллонналарына жұмысшыларды еңбекке тарту мақсатында істер барынша жүйелі орындалып тұрды. Қызмет барысында жұмысшылардың еңбек жалақылары берілмеді, қоныс аударып келген қоныстанушылардың тұрғылықты жері болмады, азық-түлік жетіспеушілігі туралы да осы тақырыпта қарастырылды. Өзге елден келіп қоныстанған халықтарды НКВД-дан тексеру жиі болып, оларды кейбір жағдайда тыңшы деп те айыпталған деректер бар. Сол себепті колхоз, совхоз басшылары олардың келіп орналасып, жұмыс жасауына да қарсы болып тұрды. Сондай-ақ өзге елден келген қоныстанушыларда дұрыс жағдайдың жасалмауы себепті жұқпалы аурулармен ауырып, көп жағдайда үй жайларының болмағандығы туралы да деректер ұсынылды.

Кілт сөздер: халық; депортация; аудан; қоныс; облыс; колхоз; қоныс аударушы; мигранттар; Шығыс Қазақстан; ұлт өкілдері.

Джакипова Т.У.¹, Болатова К.Б.²

*¹магистр истории, НАО МУС «Медицинский университет Семей»
E.mail: tdzhakipova@mail.ru*

*²к.и.н., Alikhan Bokeikhan Universiti, Семей, Казакстан
E.mail: kalamkas_17_81@mail.ru*

ПОЛИТИЧЕСКОЕ, СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ДЕПОРТИРОВАННЫХ В ВОСТОЧНЫЙ РЕГИОН НАРОДОВ (1940-1955 ГГ.)

Аннотация

В этой статье рассказывается о социально-бытовых условиях немецких, чеченских, ингушских представителей, эмигрировавших в Восточный регион из других стран. Высланные представители других национальностей испытывали давление со стороны правительства. Трудоустроенные граждане не выдержали тяжелой работы, а несовершеннолетние были вовлечены в тяжелую работу, в некоторых случаях из-за нехватки рабочей силы для переселенцев из других стран остались без работы, без средств к существованию. Поскольку этот рассматриваемый период был в основном периодом Второй мировой войны и послевоенным периодом, депортированных часто проверяли и привлекали к ответственности со стороны правительства. В архивных документах зафиксировано и отслеживается передвижение представителей других национальностей, от чего они умерли в случае смерти. Депортированные были призваны в трудовую армию, а бежавшие из нее были строго наказаны.

В начале 1940-х годов в целях привлечения рабочих к трудовым колоннам переселенцев, прибывших в Восточный регион Казахстана, работа велась более системно. В ходе службы работникам не выдавалась заработная плата, переселенцы не имели постоянного места жительства, по этой же теме обсуждались проблемы нехватки продовольствия. Есть данные, что из НКВД часто проверяют переселенцев, которых в некоторых случаях обвиняют в шпионаже. Поэтому руководители колхозов, совхозов выступали против их приезда и работы. Также были представлены данные о том, что переселенцы, прибывшие из других стран, страдают инфекционными заболеваниями из-за отсутствия надомных помещений.

Ключевые слова: население, депортация, район, поселение, область, колхоз, переселенец, мигранты, Восточный Казахстан, представители нации.

T.U. Dzhakipova¹, B.K. Bolatova²

*¹ Master of History, NSJSC «Semey Medical University», Semey, Kazakhstan
E.mail: tdzhakipova@mail.ru*

*² Candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan Universiti, Semey, Kazakhstan
E.mail: kalamkas_17_81@mail.ru*

POLITICAL AND SOCIAL SITUATION OF PEOPLE DEPORTED TO THE EASTERN REGION (1940-1955)

Annotation

This article describes the social and living conditions of Germans, Chechens and Ingush deported to the eastern region. The deportees were under pressure from the government. Involved citizens fled the hard work, and minors were forced to work hard, and in some cases lost their livelihoods due to a lack of labor for immigrants from other countries. This period was mainly the period of World War II and the post-war period, so the deportations were frequently investigated and prosecuted by the government. The archival documents show that the movement of people of other ethnicities is

recorded and monitored in the event of death. The deportees were drafted into the labor army, and those who fled were severely punished. In the early 1940s, in order to attract workers to the labor convoys of settlers who came to the Eastern region of Kazakhstan, the work was carried out as systematically as possible. During the service, the workers were not paid, the settlers did not have a place to live, and food shortages were addressed. Immigrants from other countries were frequently investigated by the NKVD, and in some cases accused of spying. That is why the leaders of the collective and state farms were against their arrival and work. There were also reports that settlers from other countries became ill with infectious diseases due to the lack of conditions, and in many cases were homeless.

Keywords: population; deportation; district; settlement; region; collective farm; migrant; migrants; East Kazakhstan; representatives of ethnicities.

Кіріспе: Кеңестік жүйенің алғашқы күнінен өзге ұлттарды қазақ жеріне қоныстандыру үдерісі үлкен қарқынмен жүргізілді. Бұл елдегі демографиялық өсімге тікелей әсер етті. Жалпы Қазақстанға өзге этностардың көшіп келуі саяси жағдайларға байланысты туындады. Индустрияландырудың, ұжымдастырудың, тәркілеудің, колхоздастырудың және тағы басқа ішкі саяси науқандары мен сыртқы жағдайларға орай орналастырумен қатар ұлттық құрамдағы айырмашылықтарға алып келді. Басқа этностардың Қазақстанға кеңестік кезеңде келуін демографтар республикада жүргізіліп жатқан түрлі саяси науқандармен байланыстырды. Әсіресе саяси науқандар, ірі өнеркәсіптік құрылысын салу кезінде көптеп келгендігі айтылып, соның салдарынан үлкен тарихи өзгерістер орын алды.

Жұмыстың негізгі міндеті депортация жылдарындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі этностардың хал-ахуалын айқындау, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы өңірдегі этнодемографиялық даму процесін ашу.

Шығыс Қазақстан облысындағы өзге ұлттардың келуі, орналасу мен әлеуметтік жағдайлары, өсу барысы, пайыздық тұрақтануын кешенді түрде қарастыру тақырыптың өзектілігі болып табылады. Осы негізде біз, Шығыс өңірдегі этностардың хал-ахуалын, демографияға, мәдени салаға қосқан үлесін тарихи тұрғыда нақтылауға тырысамыз.

Материалдар мен әдістер: Демографтардың жұмыстары мен мұрағаттық құжаттар зерттеліп отырған кезеңнің этнодемографиялық процестер, халықтың жасы, жынысы, ұлттық және әлеуметтік құрылымының өзгеру тарихы туралы түсінік берді. Авторлар көрсетілген жылдары республикаға шетелден келетін басқа этностардың ағынын, олардың ықпалын, Қазақстанның демографиялық ахуалының өзгеруіне және соның салдарынан этнодемографиялық даму үрдістерін талдауға алады. Ол саяси оқиғаларға, осы кезеңдегі Қазақстан халқының көпжоспарлы өзгерістеріне әсер еткен оқиғаларға тоқталды.

К.Алдажұмановтың еңбегінде депортация туралы, соның ішінде немістерді жұмысшы армиясына тартудағы ілгерілеу туралы айтты. Одан кейін этникалық депортация және арнайы қоныстарды жұмысқа мәжбүрлеп тарту мәселелері, Қазақстандағы депортация саясатының барысы, мәжбүрлеп қоныс аудару тәжірибесі, арнайы қоныстардың Қазақстанның әлеуметтік-экономикасына қосқан үлесі, олардың тұрмыс жағдайы да қаралды.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанға жіберілген арнайы қоныстанушылар мәселесі Б.Жангуттин мен М.Қалыбекованың бірлесе жазған еңбектеріне арқау болды. Л.А.Бургарттың «Немцы в Восточном Казахстане: (депортация и жизнь в условиях режима спецпереселения (1941-1956 гг.))» деген еңбегінде Шығыс Қазақстандағы неміс депортациясы туралы мәліметтер ғылыми еңбегінде жан-жақты айтылды.

Қазақстандағы этнодемография мәселесін ашу кезінде кеңестік құрылысқа қатысты зерттеулерді қарастыруға болады. А.Н. Нүсіпбекова, М.Х. Асылбекова, С.Б. Нұрмұхамедова, Б.Н. Әбішева, Н.Г. Пан және т.б. жұмыстарында, сондай-ақ Қазақстандағы этнодемографиялық процестерді қалыптастыратын жекелеген статистикалық және мұрағаттық көлемді материалдар осы зерттеушілердің еңбектерінде бар.

1940-55 жылдар аралығында Қазақстанда маңызды этнодемографиялық өзгерістер орын алды. Бұл кезеңде екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі жылдардағы көші-қон процестері халықтың ұлттық құрамына елеулі әсер етті.

М.А. Асылбеков және А.Құдайбергенова «Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж)» атты еңбегінде 1939-59 жж. аралығындағы этнодемографиялық процестерді, халықтың жастық, жыныстық, ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістерді талдаған. Т.Ә. Әпендиев «1945-55 жж. Қазақстандағы ауыл халқының демографиялық жағдайы» мақаласында екінші дүниежүзілік соғыс жылдары мен одан кейінгі кезеңдегі көші-қон процестері нәтижесінде ауыл халқының саны мен құрамындағы өзгерістерді зерттеген.

Соңғы жылдары аталған тақырып бойынша отандық зерттеушілердің бірқатар іргелі еңбектері жарық көрді:

Қазіргі заман зерттеушілері М.Қ. Қозыбаев Қазақстандағы демографиялық процестерді зерттеуге елеулі үлес қосқан. Оның еңбектерінде көші-қон процестері, халықтың ұлттық құрамы және әлеуметтік құрылымы мәселелері талданған. С. Айымбетов, Л.Т. Қожакеева, А.И. Құдайбергенова сияқты зерттеушілер өздерінің диссертацияларында Қазақстан халқының құрамындағы өзгерістерді зерттеген. М.Қойгелдиев 1922 жылы жарық көрген «Алаш қозғалысы: тарихы мен тағдыры» атты еңбегінде Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және депортациялық саясаттың тарихи мәні мен зардаптарын нақты архивтік құжаттар арқылы талдайды. Т.Ж. Есіркепов 2021 жылы жазған «Кеңестік депортациялық саясат және қазақ даласы» еңбектерінде Шығыс Қазақстанға қоныстанған халықтардың әлеуметтік адаптация процесін жан-жақты қарастырады. Л.Н. Смирнова 2020 жылы жазған «Этническая память и адаптация депортированных народов в Казахстане» деген жұмысы депортацияланған халықтардың тарихи жад пен этномәдени бейімделу мәселелерін зерттейді. Бұл авторлардың еңбектері мәселені заманауи гуманитарлық әдістермен тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Талқылау: Бұл мақала ғылыми жетекшімен бірлесе отырып A.Vokeihan University тарих және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедра отырысында талқыланып, баспаға ұсынылды.

Мақала жұмысының мақсаты халық саны динамикасына талдай отырып, табиғи өсім мен ұлттық құрамдағы өзгерістердің зерттелу деңгейін қарастыру, көші-қондық процестердің себептері мен нәтижелерінің тарихнамасына талдау жасап, ХХ ғасырдағы Қазақстан халқының этно-демографиялық дамуы мәселелерінің тарихнамасын терең және кешенді түрде зерттеу болып табылады. Сол себепті Шығыс өңірі тарихын жеке алып зерттеп, өңірдегі демографиялық жағдайдың себебін қарастыру.

Шығыс Қазақстан облысындағы этностардың депортацияланған өзге ұлт өкілдерінің әлеуметтік жағдайы және көрсетілген кезеңдегі этнодемографиялық дамуымен олардың тұрмыс-жағдайы, республиканың мәдени шараларын жүзеге асыудағы орны мен ролі жан-жақты сараланды.

1940-1955 жылдар аралығында Қазақстанның шығыс аймағына күштеп қоныс аударылған халықтардың саяси құқықтары мен әлеуметтік мәртебесінің нақты тарихи жағдайлары жан-жақты талданды.

Депортацияланған этностардың саяси шектеулері (арнайы қоныстанушылар мәртебесі, қозғалыс еркіндігінің шектелуі, еңбек міндеткерліктері) мен әлеуметтік тұрмысы (жұмысқа орналасу, білім алу, медициналық көмек алу жағдайлары) архивтік құжаттар мен жаңа дереккөздер негізінде жүйелі түрде зерттелді.

Шығыс аймақ ерекшеліктері (географиялық, экономикалық, демографиялық) контекстінде депортацияланған халықтардың интеграциялану және бейімделу үдерісінің ерекшеліктері алғаш рет аймақтық деңгейде көрсетілді.

Зерттеу барысында депортация саясатының ұлттық бірегейлікке, отбасылық құрылымға және этномәдени дамуға тигізген әсері айқындалды.

Бұрын ғылыми айналымға енген мұрағат материалдары, естеліктер және жергілікті деректерді пайдалану арқылы тарихи шынайылықтың жаңа аспектілері ашылды.

Нәтижесі: Зерттеушілердің еңбектерін негізге ала отырып зерттеліп отырған кезеңдегі ұлттардың үлес салмағы нақтыланды.

1940-1955 жылдары Қазақстанның шығыс аймақтарына әртүрлі ұлт өкілдерінің (немістер, шешендер, ингуштар, кәрістер, балқарлар, түріктер, қарашайлар және т.б.) жаппай депортацияланғаны анықталды.

Депортацияланған халықтардың саяси құқықтары айтарлықтай шектелгені дәлелденді: арнайы қоныстанушылар ретінде олардың еркін қозғалысына, еңбек таңдауына, қоғамдық-саяси өмірге қатысуына тыйым салынған.

Әлеуметтік жағдайлары ауыр болғаны анықталды: азық-түлік тапшылығы, тұрмыстық қиындықтар, медициналық қызметтердің жетіспеуі сияқты проблемалар кең таралған. Дегенмен, жергілікті қазақ және басқа халықтармен өзара байланыс орнату, ортақ еңбек ету арқылы біртіндеп бейімделу үдерісі жүргені байқалды.

Депортацияланған этностардың мәдениет, білім беру және шаруашылық салаларындағы үлесі Шығыс аймақтың дамуына өзіндік ықпал еткені айқындалды.

1940 жылдар Шығыс Қазақстан үшін ауыр әрі өзгерістерге толы кезең болды. Бұл кезеңді 1945 жылға дейін және 1946 жылдан кейін деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. КСРО НКВД (КСРО ішкі істер халық комиссариаты) ГЭУ 6-бөлімі бастығының баяндамасында, мемлекеттік қауіпсіздік капитаны Безруков, КСРО ішкі істер халық комиссары, 1-дәрежелі мемлекеттік қауіпсіздік комиссары Л.П. Берия, КСР Одағының 1940 жылғы 10 сәуірдегі №497-178 қаулысы негізінде, Украинаның батыс облыстарынан және Белоруссияда 60 667 (басқа деректер бойынша 61 092 адам) адам Қазақ КСР-на қоныс аударуға жіберілді.

Бұлар қуғын-сүргінге ұшыраған, Польша армиясының бұрынғы офицерлерінің, түрмеден босатылған полиция қызметкерлерінің, Польша үкіметтік аппаратының бұрынғы шенеуніктердің, жер иелерінің, өндірушілердің отбасылары болды. Депортацияланған деректер Қазақстанның Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарында орналастырылған. Олардың 36 729-ы колхоздарда, 17 923-і совхоздарда, 8000-ы түрлі өнеркәсіп кәсіпорындарының жұмысшы кенттерінде орналасқан [1,496].

Тарихшы Д.Аманжолованың деректері бойынша 1940 жылы Украинадан - 6826, Беларусьтан - 216, татар АКСР-нан - 910, Шуваштан - 937, Мордванан - 766, Воронеж облысынан - 1223, Курскіден - 1002, Тамбовтан - 318, Рязаньнан – 755 шаруашылық келсе, ал басқа жерлерден - 351 шаруашылық келген екен. Олар келе сала бірден жұмысқа кірісіп кетті. Көпшілігі фермерлік комбайндар, механизаторлар, тракторшылар, слесарьлар, бухгалтерлер, бригадирлер еді. [2,346].

Кеңшарлар мен колхоздар, өнеркәсіп кәсіпорындары мен мемлекеттік мекемелер КСРО-ның шекара маңындағы аймақтарынан әкелінген басқа ұлттардың өкілдерімен бірге совхоздар мен колхоздарға орналасты. Эвакуацияланған және депортацияланған адамдарды орналастыруда үлкен қиындықтар туындады, себебі колхоздар мен совхоздар оларды қабылдауға дайын емес еді, келген көптеген қоныстанушылар жұмыссыз қалды. Мысалы Жаңа Семей ауданында алты дәрігер, екі аграрном, қырық тігінші, бірнеше механизатор, техник және дәнекерлеуші, он бес қуыршақ шебері, екі бағбан болды, бірақ олардың біреуі ғана дәнекерлеуші ретінде жұмыс жасап, қалғандарына мамандығы бойынша жұмыс істеуге тыйым салынды [3, 125п].

Барлық ауыл шаруашылығы өнімдері майданға жіберілгендіктен, ауылда азық-түлік жетіспеді. Үкіметте мұндай жағдайлар барысында көптеген мәселелер туындап, иммигранттарға жау ретінде қарады. Семей облысындағы «Қаракөл» совхозының директоры Исмаилов оларға жұмыс берудің орнына: «НКВД оларды әкелді, енді олар тамақпен қамтамасыз етіп, жұмыс тауып, оларға үй салсын», - деді [3,126б].

Барлық депортацияланғандар НКВД-ға біртіндеп есеп беріп, қадағаланып отырды. Қадағалауға алынғандарға арнайы іс ашылып, олар туралы ақпарат жазылды. Іс барысында қашу күні, жылы немесе қайтыс болған жағдайда себебі көрсетілді. Тіркеуде тұрғандарға өзен жағалауында және теміржол бойында тұруға тыйым салынды.

КСРО НКВД ауылының ГУЛАГ (Еңбекпен түзеу лагерьлері) еңбек бөлімінің бастығы М.В. Конрадовтың түсіндіруі бойынша 1940 жылдың шілдесінде Қазақ КСР ОК-нің шешімімен 1937-1938 жылдары Шығыс Қазақстан облысы Риддер қаласында 2737 адам көшірілді. Глубокое ауылынан «Алтайқұрылыс» және Ертістің мыс балқыту зауытына 1369 адам жіберілді [3,61б].

Депортацияланғандар еңбек армиясына шақырылды. КСРО НКВД деректері бойынша 1941 жылғы 9 қаңтарда КСРО прокуроры Еңбек армиясынан қашқандарды қатаң сот құзырында болуын бұйырды [3, 63-65б].

Өзге ұлт өкілдерінің жұмысқа келуі туралы мәселе Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 1942 жылғы 10 қаңтардағы қаулысымен жүзеге асырылды. Семей облысының Үржар, Аягөз, Көкпекті, Қалбатау, Шар, Бородулиха, Жаңа Шұлбі, Жаңа Семей аудандарына келген немістерді жұмысқа орналастыру тіркеу мен медициналық тексеруден басталды. Белағаш, Жарма, Аягөз аудандарында неміс ұлты өкілдерінің есебінен колонна да құрған.

Семей қаласының Ленин, Октябрь және Калинин аудандарының әскери коменданттарына 17-50 жас аралығындағы неміс өкілдерінен еңбек колоннасын құру үшін әскери қызметке шақыруды бұйырды [4,41п]. Халық қорғанысы комитетінің 1942 жылғы 10 ақпандағы қаулысымен Зырян тау-кен түсті металлургия бөлімі 500 адамнан тұратын жасақ құруға міндетті болды. Бұл адамдар өнеркәсіптік кәсіпорындарға келгенде жатын орынмен, тамақпен, қажетті киім-кешекпен қамтамасыз етуге міндетті болатын [5,157п].

Шығыс Қазақстан облысының Өскемен қаласында да колонна құрылды. Ертіс құрылыс өнеркәсібінің 1000 адамға арналған №1263 жасағы болған. Лениногорск қаласында «Алтайқұрылыс» құрылыс-монтаждау трестінің №674 колоннасы да құрылды. Зырян қаласында - Зырян металлургия зауытында 500 адамға арналған №2131 жасағы құрылған [6, 22-24п]. 6 сәуірде көмір өндіруші кәсіпорындарға осындай колонналар құру туралы шешім шығарылды. Қызылорда, Алматы, Шығыс Қазақстан, Жамбыл, Қарағанды, Ақмола, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Семей және Оңтүстік Қазақстан облыстарының көмір өнеркәсібі құрылатын болды [5,195-196п]. Өнеркәсіп кәсіпорындарына жіберілген колонналардың жағдайы жақсы емес еді. Зырян кен басқармасының директоры Негановтың айтуынша, ол кен орнына жіберілген еңбек армиясының адамдарына тиісті назар аудармаған. Мигранттар жатақханаларға орналастырылған, жөнделмеген, өте лас, кереуеті жоқ жерлерде тұрды. Жаппай тәртіпсіздіктер, маскүнемдік, құмар ойындар, бақылау, келу және кету уақытын тіркеу олар орналасқан хостелдің жаппай дұрыс қадағаланбауынан құқық бұзушылықтар жиі орын алды. Қажетті медициналық көмектің жоқтығынан тері аурулар кеңінен таралды.

Көшіп келушілер мен жұмысшылар арасында қашқындар жиі болды. 1942 жылдың 8 тамызында тіркелген 418 адамнан, жалпы саны 197 адам ғана қалса, қалған босқындар жоғалып кетті. Осыған байланысты К(б)П аудандық комитетінің бюросы кен басқармасындағы тәртіпсіздіктерді қалпына келтіру, кеткендерді қайтару және кен орнын қатаң бақылауға алу туралы жедел шешім қабылдады [7, 36п].

Партия Семей обкомының 1942 жылғы 9 қазандағы Семей облысының шегінде тұратын неміс халқын жұмысқа жіберу туралы қаулысына сәйкес көмір және мұнай өңдейтін автоколонналардың құрамына 15-55 жастағы ерлер де, 16-45 жастағы әйелдер де кіретіндігін айтты. Жүкті және үш жастағы балалары бар әйелдер еңбек колоннасының жұмысынан босатылды. Немістерді еңбекке жұмылдыру - әскери комиссариат пен НКВД-ның жергілікті органдарына жүктелген міндет болды. Бұл қызмет Семей облысы НКВД бөлімінің жауапты өкілі Полюдов пен облыстық әскери комиссар Мошкинге жүктелді.

Неміс ұлты өкілдері тұратын арнайы шақыру пункттері Бородулиха, Белағаш және Жаңа Шұлбі, Жаңа Семей, Абыралы, Абай аудандарында, Көкпекті және Ақсуатта, Көкпекті, Жарма және Шар, Георгивка, Аягөз қаласында, Үржарда ашылды. Сондай-ақ әскерге шақырылатындардың қай станциядан шығарылуы керектігі анықталды

Барлық округтарда неміс өкілдерін еңбек армиясына жұмылдыру бойынша жауапты тұлғалар тағайындалды. Сондықтан Белағаш және Новошұльба аудандарында - Полюдов және

Жулин, Жарма және Шар аудандарында - Караваев пен Сирота, Көкпекті және Ақсуат аудандарында - Кузьмин және Стариков, Аягөз және Шұбартау аудандарында - Редкин және Богомоловский, Үржар ауданына Редкин және Курганский тағайындалды және 1942 жылдың 10 қазанына дейін осы пункттерге баруға тиіс болатын. Жұмысқа жұмылдыру ерлерге 20 қазанға дейін, ал әйелдерге 5 қарашаға дейін аяқталуы тиіс болды [8,11-12п].

Кей жағдайларда жас балалардың еңбегі қаналды. Мәселен, Семей қаласындағы №1 кірпіш зауытында жер аударылып келген 13 және 16 жастағы балалардың ересектермен бірге теңестіріп, ауыр жұмыстарға жеккен. Жалақылары да төмен болды. Семей облысына қарасты Жарма ауданында арнайы қоныстанушылар бір ай көлемінде 10 сомнан 50 сомға дейін жалақы алған. Скворчинская мамыр айында 12 сом 47 тиын, маусым айында – 39 сом 20 тиын ғана алған. Көкпекті ауданының «Коминтерн» совхозына жер аударылған Эплер маусым айына бар-жоғы 16 сом ғана айлық тапқан. Дегенмен өнеркәсіп орындарында жұмыс істегендердің жалақылары жоғары болды. Семейдегі шымтезек өңдеуші Дордас екі нормадан артық орындап, айына 500-600 сом айлық алып отырған [3, 127б].

Депортацияланған арнайы қоныс аударушыларға тұрғын үй беру қиындықтар туғызды, оларды барак үйлерде орналастырды, сондай-ақ бос үйлерге көшірді. Дегенмен, кейбір басшылар оларға күш көрсетіп, қуып жіберді. Мұндай қадамдарға Семей облыстық кеңесінің қоныс аудару бөлімінің меңгерушісі Бурнашев барып, колхоздың бос тұрған үйінен қоныстанғандарды қуып шықты. Қарсы шыққан колхоз төрағасы Крицкийге: «Сенің оларға жаның ашып тұр ма? Қайда тұрса, онда тұрсын» деген екен [3, 129-130б].

1940 жылы Польшадан Кеңес Одағының шекарасына қашқан еврейлер Қазақстанның ішкері жағына жер аударылды. Халим 1941 жылдың қаңтарында Риддерге қашқан оның отбасы КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты Н.А. Сворцовқа: «Біз Германиядан Кеңес Одағына қашуға шешім қабылдадық. Бізді ататынын біле отырып бәрібір қашуға бел будық. Өмірімізде алғаш рет Кеңес билігі бізге Риддерде жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Біз ешқашан поляк паны үшін дауыс берген емеспіз. Жолдас Скворцов сізге дауыс беріп, сталиндік коммунистік және партиясыз блокты қолдаған едік. Біз - Риддерге келдік, біздің пәтеріміз жоқ, кішкентай баламызбен жүкті әйеліміз бар. Қаражаттың жетіспеушілігінен Риддерге орала алмағандықтан көшеде қалып қойдық. Біздің әрқайсымыз осы жерге өз мамандығымыз бойынша жұмыс істеу үшін көмек сұрап жүгінеміз. Жауап алу үшін біз 1941 жылдың 4 қаңтарында шығамыз. Сізбен өтінішімізді аяқсыз қалдырмауыңызды өтінеміз», - деген болатын. [9,39п].

Қоныстанушылар 3 кг ұн, 4,5 кг бидай, 1,5 келі жарма және 150 г қант алуға құқылы еді. Олар барлық бағалы заттарын, киімдерін тамаққа айырбастады. Осыған байланысты Семей облысы Шар ауданының тұрғыны НКВД аудандық бөліміне қыста тамақ жетіспеушілігінен балаларды тамақ тауып бере алмай отырғандығын айтып шағымданды. Олар 6-9 жас аралығындағы балалар, тіпті 50 жастан асқан қарттар мен мүгедектер де көмек сұрады. Қолайсыз жағдайда эмигранттардың бірі 3 кг картопқа алтын сағат жұмсаған, ал Жарма ауданына қоныс аударған эмигранттар жолға шығып қолда бар заттарын азық-түлікке ауыстырған жағдайлар да болған [3,129-130б].

1941 жылғы 15 қарашадағы Семей облыстық партия комитетінің хатшысы Н.Боголюбов және облыстық кеңес атқару комитетінің төрағасы А.Жүсіповтың қол қоюымен Қазақстан К(б)П ОК-нің хатшысы Н.Скворцов пен Қазақ КСР ХКК-нің төрағасы Н.Оңдасыновқа жазған хатында облыстың Белағаш, Шар, Жарма, Жаңа Семей, Абай аудандарында астық өсімінің төмен болуынан көпшілік колхоздар нансыз қалып, келген қоныстандырушыларға 1 кг.-да бере алмай отырғандығы келтірілді. Олар қолдарында бар астығын мемлекетке өткізген. Қоныстанушы немістердің арасында ашыққандар саны көбейіп, колхоз басшыларынан нан беруді талап еткен. Осы жағдайға байланысты К(б)П ОК-ті мен ХКК-нен үш мәселені тез арада шешіп беруді ұсынған. Бұлар:

1) Алдағы уақытта нанды түбіртекпен беру мәселесі шешілгенге дейін мемлекетке тапсырылған нанның кем дегенде 50%-ы көлемінде аванс беруге рұқсат етілсін;

2) Астықты мемлекетке тапсырған, бірақ дайындау органдарының түбіртектері жоқ, басқа ұйымдардан түбіртектері бар қоныс аударушыларға нан беру туралы мәселені шұғыл шешу;

3) 22 000-нан астам адамы бар қоныс аударушылар мен эвакуацияланатын жұмысшылар, қызметшілер үшін нанға наряд босатылсын делінген [10,76п].

Семей облысында Ұржар, Көкпекті, Ақсуат және басқа аудандарда тұратын неміс ұлты өкілдерінің жағдайы да жақсы болған жоқ. Колхоздарға бөліп орналастырылған 29 616 адамның азық-түлік жетіспеушілігінен әрі, орналастырылған үй-жайлардың жәйсіздігі тұрмыстық жағдайларын мүлдем төмендетіп жіберді. Ашыққандар арасында бөрте Сүзегі кеңінен таралған.

Семей облыстық пратия комитетінің хатшысы Н.Боголюбов Қазақстан К(б)П-ның хатшысы Н.А. Скворцовқа жазған хатында осы аудандардағы қоныстанушы немістерге 30-50%-тей аванс беру және оларды астықпен қамтамасыз етуде Ақсуат, Көкпекті, Мақаншы және Ұржар аудандарынан 15 мыңға сатып алуды өтінді [10, 76п].

1940 жылдары Кеңес Одағында, соның ішінде Қазақстанда азық-түлік тапшылығы өткір мәселе болды. Бірақ осы жағдайды жою үшін Шығыс Қазақстанда азық-түлік тапшылығы аймақтың экономикалық, әлеуметтік және табиғи жағдайына байланысты күрделі болды. Осы мәселені шешу үшін Кеңес үкіметі әртүрлі шаралар қабылдады. Өскемен, Семей, Риддер сияқты өнеркәсіптік қалаларда карточкамен азық-түлік беру жүйесі қатаң бақылауда болды.

Жолдың жоқтығынан Семей облысының аудандарына орналастырылып үлгермегендерге жолда тамақтандыру үшін Семей облыстық атқару комитетінен 35 мыңдай қаражатты беру жөніндегі Қазақ КСР ХҚК-нің төрағасы Н.Оңдасыновтың қол қоюымен қаулы шықты [11,24 п].

Басқа ұлттардың өкілдеріне арналған мемлекеттік келген халықтың санына қарай бөлінді. Мәселен, 1941 жылы Шығыс Қазақстан облысы жоспары бойынша 30,0 мың адамға 1786 мың рубль, Одақтық үкімет - 1052,3 мың рубль бөлді. Қазақ КСР ХҚКК қорында 267 мың рубль болды. Облысқа 466,7 мың қаржы бағыттау жоспарланды. Семей облысында 35,0 мың адамды көшіруге 2083,6 мың қаражат бөлінді. Одақ үкіметі тарапынан 1114,2 рубль жіберілген. Қазақ КСР ХҚКК қоры өңір үшін 312 мың резервті құрады. Жалпы Семей қаласына 657,4 мың рубль бөлу қарастырылған [11, 16п]. Аудан басшылары көшіп келгендерге қатысты белгілі бір күдік туғызды, тіпті оларды НКВД-ның мамандары санады. Сондықтан олардың барлық проблемаларын шешу керек болды. Семей облысының Жаңа-Семей ауданындағы «Новый мир», «Кедей бірлік», «Клара Цеткин» колхоздары және облыстың 23 ауданындағы 14 колхоз НКВД-ға қоныстанушыларды алып кетуді сұрады [12, 347п].

Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына жаңадан келген неміс ұлтының өкілдерін көмір және басқа да кен орындарына тарту мәселесі қолға алынды. Мәселен, 1943 жылдың соңында Қарағанды облысының көмір өнеркәсібінде осы екі ауданның немістері жоспарланған, олардың базасында жұмыстар жүргізілген.

Қарағанды көмір өнеркәсібіне жұмылдырған немістерді уақытылы жіберілу барысында вагондардың жолда тұрып қалуына орай қиыншылықтар туындады. Бұдан басқа, олардың арасында сүзек ауруы тарады, бұған қысқы уақытта вагондардың жылытылмауы себеп болды. Осыған байланысты Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінің хатшысы Мемлекеттік қорғаныс комитетінің мүшесі Л.М. Кагановичке Омбы, Орынбор, Оңтүстік Орал, Қарағанды көмір салаларының көмір кәсіпорындарына жұмысқа орналасқан қызметкерлерді тасымалдау үшін сапалы жылытылатын вагондарды ұсынуды өтініп, жеделхат жолдады [13,234п].

Өнеркәсіптік кәсіпорындарға жеткізілгендерді орналастыруда қиындықтар туындады. 1944 жылғы 9 қазанда Қазақстан КП (б) ОК Шығыс Қазақстан облыстық комитетінің хатшысы А.Ә. Әбілов арнайы қоныстардың тұрғын үй жағдайы туралы директивада облыстың арнайы қоныстарының түсті металлургия құрылысына бағытталған тұрғын үй жайының тиімсіздігі туралы айтқан болатын. Ол қыс жақындап қалғанымен, тұрғын үйлерде еден, пеш және терезе әйнектері қарастырылмағанын көрсетеді, көшіп келушілер әлі де жазғы шатырларда тұрған еді. Мәселен, «Алтайқұрылыс» трестінде 385 отбасының 196-сы, Зыряновскіде 146-ның тек 89-ы барактарда орналастырылған. «Алтайполиметтің» орман басқармасында атап өткендей,

289 отбасын дұрыс тамақтанбау салдарынан сүзек және іш сүзегі анықталған. Осы мәселені тез арада шешіп, 20 қарашаға дейін жауап беруін өтінді [14, 35п]. Дегенмен, көшіп келген тұрғындарды жергілікті тұрғындар құшақтарын жайып қарсы алды.

Депортацияланғандар екінші рет қудалауға ұшырады. 1941-1945 жылдары немістердің 14%-ы Шығыс Қазақстанға жер аударылды. Оларды Отанына оралуға үгіт-насихат жүргізді, саботаж жасады, контрреволюциялық жұмыс жасады деп айыптады. Ұлы Отан соғысы жылдарында Зырян жерінде 2290 адамы бар 810 отбасы көшірілді. Осы адамдардың арасынан Қауіпсіздік комитеті «Ағайындар», «Анфибия», «Гиена» деген 11 адамдық 3 агенттік іс құрықтаған екен [15, 59п].

Эвакуациялау кезінде келгендерге үкімет идеологиялық жұмыстар жүргізді. КСРО халықтары мен халықтарының достығы мен келісімі туралы дәрістер оқылып, үгіт-насихат жұмыстарын ұдайы жүргізіліп отырды. Осылайша, үкімет ұлттар арасындағы келіспеушіліктердің алдын алуға тырысты. Мәселен, Алматы мен Семейде орын алған еврейлердің антиеврейлік қарсылықтарға жол бермеуге күш салынған.

1942 жылы 15 қазанда Кеңес Одағының прокуроры В.Бочкарев Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары А.Вышинскийге жасаған баяндамасында 1942 жылдың басынан бастап республикаға келген еврей иммигранттарының сотталған 20 адамы істі болғанын, ал 1942 жылдың 1 тамызынан 4 қыркүйегіне дейін Алматы мен Семейде сотқа 42 адам тартылғанын атап өткен [16, 15-16б].

Жедел жұмыс барысында депортацияланған 68 адамның 7644-і Семей облысына жіберілсе, 61092 адам Қазақстанның 6 облысына орналастырылды. Депортацияланған 30 адам түрлі жағдайларда ұсталды. Олардың 15-і тұрғылықты жерінен қашып кетіп, 12-і қайта ұсталды, қалған 3 адам табылмағандықтан, оларға қатысты қылмыстық іс қозғалды. Жалпы осы облыста 27 жер аударылғандар туралы іс қозғалды.

Ақпарат берушілер барлық жағдайлар туралы НКВД-ға хабарлап отырған. Семей облысының Жаңа Семей ауданына орналасқан 829 жер аударылғандардың үшеуі тиісті орындардың ақпарат берушілері болған [3,133-134]. 1944 жылдың көктемінде Семей облысының арнайы қоныс аударушыларына 500 тонна жүгері, 200 тонна бұршақ себуге және Шығыс Қазақстан облысының қоныс аударушыларына 503 тонна жүгері, 250 тонна үрме бұршақ егуге бөлінді. Сондай-ақ қызылша, қырыққабат, қияр, сарымсақ, сәбіз және қызанақ тұқымдары берілген еді [17, 3-5п].

К(б)П Орталық комитетінің «Арнайы қоныстарды жұмысқа орналастыру туралы» қаулысына сәйкес, Семей облысындағы 13 000-дай шешен, игуш, балқар, қарашай ұлттарының еңбекке жарамды деген 8000 адамдық 7901 отбасының 2074-і ғана колхоздарға тартылды. Алайда кейбір колхоз төрағалары жаңадан келгендерді дұрыс үй-жәйларға орналастыра алмаған, орналасқандардың жағдайы жақсы болмады. Осындай жағдай Шешен-Ингуш АССР-нен Шығыс Қазақстан облысындағы Ертіс ГЭС-інің жұмыс кентіне арнайы контингенттерді жібергендер арасында да орын алды. Мысалы, тұрғын үй тұруға келмейтін, бір барак үйдің өзінде 3400 адам әйелдермен, ерлермен және балалармен бірге тұрған. Иммигранттар арасында жұқпалы аурулар кең таралған. Сәуірден мамырға дейін 681 сүзек оқиғасы тіркелген, сүзектен басқа жиі іш аурулары да жиі кездескен. Ауылдарда ауру әйелдер мен қарттар, балалар саны көбейіп, оларды емдеуге медициналық мамандар, дәрі-дәрмектер жетіспеді. Ауылда алыпсатарлық, ұрлық, тәртіпсіздік жиі болып тұрды. Осыған байланысты облыстық және аудандық атқару комитеттеріне тұрғын үй мәселесін тез арада шешу және науқастарды емдеуді қамтамасыз ету тапсырылды [18,1п].

Қоныс аударушылардың жағдайына байланысты Семей облыстық атқару комитетінің көшіп-қонушылар мен көшіп-қонушылардың экономикалық орналасуы жөніндегі облыстық кеңес бөлімінің бастығы А.П. Борисов жоғары орынға жолдаған хатында: көшіп-қонушылар киім, тамақтану мәселесі қиындықтар тудырып жатқандығын айта келе, қыс келе жатқандықтан балаларды жылы киіммен қамтамасыз ету мүмкін емес, кем дегенде әр отбасына 10-12 метр мата беру немесе Семей тігін фабрикасынан арнайы киім тіккізіп беруде

Халық комиссарлары кеңесінен арнайы рұқсат беруді жоспарлап отырғандығын келтірген. Осы себептен ХҚК-сі тамыз айында Басқарманың басшысы Родинді Мәскеуге жіберіп және көшірілген адамдарды қолдау үшін үкіметтік қор бөлдірген [19, 3-5п].

1944 жылдың қыркүйегінде А.П. Борисовтың баяндамасына сәйкес, Солтүстік Кавказдан қоныс аударушылар үшін 180 жаңа үй салынып, 619 үйді жөндеуден өткізген. 1020 бос тұрған үй жөнделіп, 243 үй сатып алынды, дегенмен 5632 адамнан тұратын 1481 отбасы терезесіз 940 үйде тұрды.

Арнайы елді мекендерді азық-түлікпен қамтамасыз ету мақсатында қыс мезгілінде облыс аудандарында жоспардан тыс жүгері және тары егілді. Жер жеке егістіктер мен бақтарға бөлінді, бірақ егістер жоспарланбағандықтан - оның үстіне кеш егілгендіктен - олар мүлдем өспеді немесе күзде суыққа қалып қалды. Мысалы, Ново-Покровский ауданында 122 га тары мен 15 га жүгері егілген, соның 24 га тары өспей қалса, жүгері толығымен қар астында қалып қалған еді.

Бородулиха ауданында кесте бойынша 320 га дақыл егілген, бұдан бар болғаны 94 га өнім алынған. Көкпекті ауданы бойынша 27 колхозға 138 ц тары егіліп, 15 колхозда егін шықпай қалды. Көптеген адамдар қысқы киімсіз қалды, тек бір колхозда ғана киімсіз қалған адамдар саны 10 666-ға жетті. Мектеп жасындағы балалар киімінің жоқтығынан 4984 оқушы сабаққа бара алмаған [19, 51-54п]. 1944 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Шығыс Қазақстан облысында Солтүстік Кавказдан келген 5816 қоныс аударушы үй-жаймен қамтамасыз етілмеді [20, 188п].

Зырян облысындағы қоныс аударушыларға келер болсақ, жағдай бұларда да жақсы болмады. Олар тұратын казармалар мен жатақханалар антисанитарлық жағдайда болған және жылытылмаған, нанды қаладан бірнеше шақырымға дейін барып сатып алуға болатын [14, 15 п].

Азық-түліктің жетіспеушілігінен Шығыс Қазақстан облысына жер аударылып, колхоздарға орналастырылған шешендердің жағдайы төмен болды. Шемонаиха ауданының «Верный путь» колхозында жұмыс істейтін 21 адамның бесеуі үшін тұтынушылардың ауылдық қоғамы 25 күндік азық-түлік орнына 5 күндік ғана тағам берген. Кейбір тамақтың жетіспеушілігінен өздерін әлсіз сезініп, тіпті ісіне бастаған, оларға үкіметтен ешкім көмек көрсетпеген [21, 4п]. Дәл осындай оқиға Үржар және Аягөз аудандарында болды. 1946 жылы Аягөз аудандық атқару комитеті Солтүстік Кавказдан қоныс аударған 14 отбасын баспанамен қамтамасыз ете алмады [22,80п].

1945 жылы 20 сәуірде неміс ұлты өкілдеріне 1440 тонна ұн берілді. Қазақ КСР ХҚКК анықтамасына сәйкес, бұл Л.П. Берияның атына жазылған шифрланған жеделхатта атап көрсетілді, бұл ұнды 80 000 неміс өкілдеріне көмек ретінде мамыр-маусым айларында 200 граммнан берген [14, 352п].

Көшіп келушілердің арасында қоныс аударып келген соң, жақсы өмір сүргендер де болды. Шешен-Ингуш АССР-нен Семей облысына келген А.Хажалиев өз жағдайы туралы былай деп жазады: «Қазақстанға Семей облысының Жаңа-Семей станциясына келді. Алдымен бізді бараққа орналастырып, кейін жер беріп, шағын үй салдық. Атам, мен, ағаларым отбасымен бірге үш жылдай шағын үш бөлмелі үйде тұрдық. Содан кейін олар жер алып, үй салды. Арнайы қоныстанушыларды бір ауданнан екінші ауданға көшіп-қонуға тыйым салған. Заңды бұзған жағдайда 10 жылдан 25 жылға дейінгі мерзімге сотталатын. 12 жастан бастап НКВД есебіне тұруға тиіс еді. НКВД үй-үйді аралап, барлығын жеке қарап, тексеріп отырды. Ашығында, Семей облысында қазақтар, немістер, орыстар басым болды. Олар шешендердің кісіжегіштігі туралы алдын-ала ескертілгеніне қарамастан, бізге көмектесті. Қазақстандық балалар қоныс аударушылар жағына тас лақтырды. Есімде, әжем «бұзақылар» деп айқайлаған, сөйтсек тас дегені жейтін «құрт» екен. Мен депортация туралы ересектердің, туыстардың айтуынан естідім. Бұл адам баласының басынан өткен қиын кезең болды. Бір күні бірінші сыныпқа барғанымда бізді «фашистік сатқындар» деп атағаны есімде, - деп еске алды [3.1336].

1945 жылғы мамырда Кеңес Одағы нацистік Германияны жеңгеннен кейін және 1945 жылғы 2 қыркүйекте Қиыр Шығысқа қатер төндірген жапон Квантун армиясын құлатқаннан

кейін жапон сарбаздары заңсыз түрде, бірақ әскери тұтқындардан КСРО аумағына емес, бас бостандығынан айырылғанын ескере отырып, әскери тұтқындар мен интерн-тұтқындарды кезең-кезеңмен жіберу процесін жүзеге асырды. 1945 жылы 26 шілдеде қол қойылған Потсдам декларациясының 9-тармағында: «Қарусызданғаннан кейін жапон қарулы күштеріне бейбіт өмір мен жұмыс үшін өз ошағына оралуға рұқсат етілді» деген тармағы орындалмады.

Қазақстанға жеткізілген әскери тұтқындардың жалпы саны 59 мыңға жуық адамды құрады. Алғашқы әскери тұтқындар 1945 жылы 5 қазанда Семей ауданына жапон солдаттарымен бірге келді. Бұдан басқа, оларды кейбір облыстарға бөліп, өнеркәсіпте, құрылыста, шахталарда және ауыл шаруашылығында шағын жұмыс атқаруды тапсырды.

Соғыстан кейінгі КСРО-дағы жағдай оңай болмады. 1946 жылы ауыл шаруашылығы әлі қалпына келтірілмеген жерлерде аштық басталды.

Бұл ретте барлық ауыл шаруашылығы өнімдерін соғыс объектілеріне жеткізген одақтас республикалардың жағдайы бірқалыпты болды. Қазақстан соғыс жылдарынан кейін де Ресейдің ірі қалаларын астықпен қамтамасыз етті. 1946 жылғы 27 маусымда КСРО Министрлер Кеңесі мен БК(б)П ОК-ның «Астықтың сақталуын қамтамасыз ету, ұрлау мен ысырап етудің алдын алу жөніндегі шаралар туралы» және содан кейін «Мемлекеттің 25 қазандағы астығының сақталуын қамтамасыз ету туралы» қаулыларына қол қоюы назар аударыла бастады. Нәтижесінде 1946 жылдың екінші жартысынан бастап Қазақстанда астық науқанында ауыл шаруашылығы кооперативтерінің 317 жетекшісі, ауыл кеңесі мен колхоз белсенділерінен 308 адам тұтқындалды [23, 526 б].

Экономиканы көтеруге қатысушылардың көпшілігі неміс әскери тұтқындары еді. Шығыс Қазақстан аумағында бір мезгілде екі неміс лагері пайда болды. 1945 жылы мамырда Лениногорскіде №347 лагерь құрылған болатын, оның тоғыз бөлімшесі болды, бұл лагерь 1948 жылдың тамызында жойылған. 1945 жылдың қаңтарында №45 екінші лагерь құрылып, 1947 жылдың қазанында жойылды. Лениногор қаласында мұндай лагерлердің құрылуының өз себептері бар. Бұл өңірде ірі әскери-өнеркәсіптік кәсіпорындар, түсті металдар өндірісі, орман дақылдарын қайта өңдеу сияқты жұмыс орындары шоғырландырылды [24, 244 б]. Жер аударылғандардың жетекші тобын Қазақстанда немістер құрады, бүкіл Еділ бойынша қоныс аударушылардың, жұмылдырылған және жергілікті немістердің жалпы саны 445 мыңнан астам адамды құрады.

КСРО-ның бүкіл аумағында арнайы қоныстар жүйесі таратыла бастаған 1950 жылдардың ортасында депортацияланғандар республика халқының жалпы санының 15% -ын құрады. Жаппай қоныс аударудың республикадағы экономикалық және әлеуметтік салаға ықпалы екі жақты болды: бір жағынан, поляк азаматтары босатылғаннан кейін арнайы өңірлік қоныс аудару «жанданды», екінші жағынан - олар экономикалық жағдайды шиеленістірді, өйткені соғыс уақытында 1,5 млн эвакуацияланған адам жағдайында 0,5 млн-нан астам жер аударылғандарды орналастыру талап етілді [25, 37-38 б].

Билік салыстырмалы түрде қысқа уақыт ішінде этникалық және мәдени тұрғыдан алыс болған көптеген адамдарды жинауы тиіс еді. Әрбір депортациялау науқаны кезінде қоныстаушыларға әлеуметтік тұрғыда қолдау көрсетілсе де, бірінші жыл олар үшін ең қиын жыл болды.

Соғыстан кейін Қазақстан бұрынғысынша депортацияланғандардың отаны болды. Қазақстанға 50 мыңға жуық қоныс аударушылар келді. Осылайша, республика халқындағы депортацияланғандардың үлесі 15% -ды құрады.

1949 жылы республикада 820 165 арнайы қоныс аударушылар тізімге алынған. Ал 1952 жылдың 1 шілдесіне 974 469-ға жетті. Облыс бойынша бөліп көрсететін болсақ Шығыс Қазақстан облысына - 45 055, Семей облысында - 52 517 басқа да этностар келген [26, 24 б].

Ауыл шаруашылық ісі жедел дамып, XX ғасырдың 50-ші жылдарында ауқымды өнеркәсіп құрылыстарын салумен және сол кезде салынған тың және тыңайған жерлерді игерумен республикадағы ірі көші-қон басталды. Жаңа ұжымшарлар мен совхоздар құрылды.

1954-1962 жылдар аралығында Қазақстанға Еуропадан тың және тынайған жерлерді игеру үшін шамамен 2 миллион адам келді. 1954-1958 жылдары 730 жаңа өнеркәсіп кәсіпорнын құрылысы басталып, пайдалануға берілді. Республикаға кәсіпорындардың құрылысын бастауға 0,5 млн-ға жуық басқа ұлт өкілдері қатысты.

1939-1959 жылдары Ұлы Отан соғысындағы адам шығынына қарамастан, Қазақстан халқы бір жарым есе өсіп, 9 294 741 адамға жетті. Осы кезеңде республиканың 182 қалалық қонысының 43-і қалалық, ал 139-ы қалалық типтегі кенттер болды [27.6526].

Соғыстан кейінгі жылдары республикаға қоныс аударған этникалық топтарға келетін болсақ, 1948 жылғы жазына қарай олардың саны 760,8 мың адамды құрады. Олардың 358,7 пайызы немесе 47 пайызы еңбекке жарамды болды [28,53п].

Тұтастай алғанда Қазақстанда 1951 жылы 893 276 адам депортацияланған. Олардың 108,6 мыңы Ақмола облысына, 122,7 мыңы Қарағанды облысына, 92,3 мыңы Көкшетауға, 86,4 мыңы Оңтүстік Қазақстанға, 78,2 мыңы Қостанайға, қалғаны басқа өңірлерге жіберілді. Оның ішінде 414 956 неміс, 353 313 Солтүстік Кавказ тұрғыны, 30 438 грузиялықтар, 6039 қырым, 36 492 Қара теңіз жағалауының байырғы тұрғындары, 2334 қалмақ, 7128 оуновтықтар, 4454-і ирандықтар, 34 002-і поляктар, 2785 басмаштар, 1277 власовшылар [28, 119п].

Оның ішінде 107 855 адам қалалар мен аудан орталықтарында тұрақтаған. Олардың 54 122 неміс, 40 091 - Солтүстік Кавказ, 2 687 - Қырымнан келгендер, 5 624 - оуновтықтар, 2 479 – поляктар болды. Облыстар шеңберінде Семейде арнайы қоныс аударушылар қатарынан 1763 адам және Шығыс Қазақстан облысында 1729 адам тұрған [28.119-120п].

1952 жылдың басында республикада 930 776 арнайы қоныстанушы тұрды. Қала үлесі олардың 12%-ын құрады [28, 129п.].

Облыс қалаларына, аудан орталықтарына, темір жол бойына топтасып орналасқандарды еңбек күшін қажет ететін орындарға бөлу мәселесі қолға алынып, 1952 жылдың сәуірінде Шығыс Қазақстанға 1500 адамды, Семей облысына 2991 адамды жіберу туралы шешім қабылданды. Жалпы алғанда, өндірістік орындарға республиканың шамамен 95 мың адамы баратын болды [29,172п].

1953 жылы КСРО-да 316 717 шешен мен 83 518 ингуштар болған. Бұл 23 060 шешен ұлты, 3 ингуш ұлты Шығыс Қазақстан облысында, ал Семей облысында 19 495 шешен, 58 ингуш ұлттары қоныстанған. 1957 жылы 9 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Вайнах депортациясын жою және Шешен-Ингуш автономиялық республикасын қалпына келтіру туралы бірлескен жарлығы шықты.

Ол таратылған кезде Шешен-Ингуш АССР-нің үлкен аумағы 1944 жылғы наурызда Солтүстік Осетия АССР-не қосылды. 1957 жылы Шешен-Ингуш АССР қалпына келтірілгенімен, КСРО-ның басқа республикаларына іссапарға жіберілген шенеуніктер мен ингуштар өз елдеріне орала алмады. Көпшілігі жергілікті халықпен етене араласып, сіңісіп кетті [24,429б].

КСРО-ғы неміс ұлтының депортацияланған өкілдері 1956 жылдың соңына дейін ай сайын комендатураға келіп белгіленіп отырды. 1955 жылы 13 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Төралқасының «Арнайы неміс қоныс аударушыларынан шектеулерді алып тастау туралы» қаулысы жарық көрді.

Алғашқы жылдары жағдай XX ғасырдың 40-50 жылдарының соңында Шығыс Қазақстанға қоныс аударған этникалық топтар үшін күрделі болды. Әсіресе 1946-1948 жылдары жер аударылып келген ұлттар ауыр уақыттарды бастарынан өткізді. Олар келген кезде үй-жайлары дайын емес еді. Депортацияланғандар негізінен ауылдық өңірлерде тұрып, сонда тіркелетін, алайда колхозға келіп жұмысқа орналасқандарға материалдық қолдау көрсетіліп, колхоз қорынан мал берілді.

Солтүстік Кавказбен Қырымнан Қазақстанға жаппай жер аударуға байланысты елеулі проблемалардың туындауына байланысты КСРО ХҚК-нің 1945 жылғы 17 қарашадағы және 1946 жылғы 6 тамыздағы Қазақстан мен Қырғызстандағы жер аударылған және арнайы қоныс аударушыларды орналастыруға және шаруашылыққа жайластыруға бағытталған бірқатар

шараларды іске асыру туралы шешімдер қабылданды. Осы шешімдермен көзделген Қазақстан К(б)Б ОК және республикалық ХКК шешімімен депортацияланған халықтарды көшіру жөнінде экономика алдында туындаған қиындықтарды еңсере бастады. Алайда, тиісті басшылықтың жоқтығынан мұнда арнайы келген басқа ұлт өкілдерінің жағдайы бірден жақсара қойған жоқ. Келушілер арасындағы табиғи бейімделе алмаушылық, аурулардың таралуы адам өлімі жиі кездесуіне алып келді. 1946 жылғы шілдеде Солтүстік Кавказдан келгендердің арасында 73,7 мың адам қаза тапты [30,60п].

Арнайы қоныстану кезінде ауыл шаруашылығы өндірушілері жұмыс таба алмағандықтан, оларды өңірдің өнеркәсіптік кәсіпорындарына жұмысқа жіберу қолға алынды. Негізінен, темір жол мен республиканың басқа да стратегиялық орындарына жұмыс күші қажет болатын. Соғыс кезінде-ақ колхоздар мен совхоздарға орналастырылған қоныс аударушылар өндіріске басқа ұлт өкілдерін тартқан.

Ірі өндіріс орындары соғыс жылдарында тұтқындалған әскерилерді жұмысқа тартты. Алайда олардың жағдайы өте ауыр болды. Тұтқындардың арасында әртүрлі жұқпалы аурулардан, дұрыс тамақтанбаудан болатын өлім-жітім артты. Шығыс Қазақстанның Алтай және Лениногор кеніштерінде 181 неміс адам қаза тапты. Деректерге сәйкес, лагерьде жұмыс істеген 2 миллион 228 мың тұтқынның 1645 миллионы немістер, 583-жапон әскерлері болған [24, 2456].

Тұтастай алғанда 1948 жылғы тамызға қарай арнайы қоныстар этностарының 59% колхоздарға, 7,5%-ы совхоздарға, 33,5% өндірістерге, құрылыстарға, мекемелерге жіберілді [28,53п].

Шығыс Қазақстанға жіберілген арнайы қоныстанушылар шекараға жақын жерде орналастырылмады. Оның үстіне ірі өндіріс орындары қалаларда ғана еді. Түркістан темір жолының Шығыс Қазақстан темір жолын кесіп өтуіне байланысты жұмыс күшіне тарту қалыпты процес еді. Шығыс Қазақстан өңірінде ірі өндіріс орындарына немістер жіберілген. Семей облысында 46% жер аударылып келгендер қалаларда, аудан орталықтары мен темір жол бойларына орналасып, жұмыс істеген [28,117п].

Нәтижесінде темір жол бойындағы қалаларда шешен, ингуш, балқар ұлттары өкілдерінің топталуына байланысты «шешен қалалары» сияқты елді мекендердің саны ғана өсті. Осыған байланысты Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігі арнайы қоныс аударушыларды депортациялау орындарынан ел ішінде де, басқа ұлт өкілдерімен де басқа өңірлерге көшіру туралы мәселені көтерді. Оның үстіне, Г.Маленковтың 1952 жылғы 10 наурыздағы үкімет басшысына жолдаған хатында соңғы кездері Қазақстанда облыстық қалаларда, аудан орталықтарында, теміржол станцияларында шешен және ингуш ұлттарының топтарын құруға жол берілетіні көрсетілген. Бұл басқа контингенттерге әсер етеді, депортациялау және еңбек қызметінен жалтару тәртібін бұзу жағдайлары жиі кездесетіндігі айтылған. Осыған байланысты ол қоныс аударушыларды қаладан алыс совхоздар мен колхоздарға көшіру туралы мәселені көтерді [28,127-128п].

Осыған байланысты 1952 жылғы 1 сәуірде Қазақстан Компартиясының бюросы арнайы комиссия құрды және қоныс аударушыларды тексеруге және қоныстанушыларды араластыра орналастыру мәселесін тексеріп, қолға алуға кірісті. Екі аптадан кейін нәтижелер жарияланды және еңбекке мұқтаж объектілерге арнайы контингенттерді жіберу жоспарланды [29.172 п].

50-жылдары «арнайы қоныс аударушыларды қалалық, аудандық орталық және темір жол вокзалдарынан алыс орналастыру» туралы Министрлер кеңесінің жобасы әзірленді. Осы құжатқа сәйкес, қоныс аударудың өңіраралық процесін бастау қажеттілігі туындады. Семей облысынан бастап аймақтың басқа елді мекендерінде 9704 арнайы қоныс орналастыру туралы мәселені іске асыру басталып, өзге өңірлерден айырмашылығы, тек Шығыс Қазақстан облысы ғана қоныс аударушыларды басқа жерлерге орналастырмауды шешті [31,1-9п].

Шығыс Қазақстан өңіріндегі түрлі халықтар өкілдерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы ХХ ғасырдың 40-50-жылдары жақсы болған жоқ. Мемлекеттік бақылау, басқан іздерін тексеру, жалақының дұрыс өтелмеуі және адамдарды қалалардан алыс аудандарға

орналастыру көшірілген адамдардың жағдайына қатты әсер етті. Алайда, жергілікті тұрғындардың қонақжайлығы олардың рухын сындыра алмады. Этникалық топтар санының өсуі қаладағы халық үлесін ұлғайтты.

Енді зерттелген кезең бойынша статистикалық талдау жасайтын болсақ:

- 1945 жылы Шығыс Қазақстан, Павлодар және Семей облыстарында депортацияланған халықтардың үлесі жалпы халық санының 12%-ын құрады[32].

- 1950 жылға қарай арнайы қоныстанушылардың 48%-ы ауыл шаруашылығында, 37%-ы өнеркәсіп саласында жұмыс істеді[33].

- 1955 жылға дейін Шығыс Қазақстан облысында арнайы қоныстанушылар арасында халық өлімі коэффициенті 1000 адамға шаққанда 24,7 болған[32].

- 1959 жылғы санақ нәтижесінде Қазақстанда немістер саны 660 000-нан асып, олардың 35%-ы шығыс аймақтарда шоғырланғаны анықталды[34].

- Семей облысында 1946 жылы арнайы қоныстанушылардың 63%-ы ашық далада, барактарда немесе өздері салған лашықтарда өмір сүрген[32].

- 1947 жылы Шығыс Қазақстанда депортацияланған балалардың үлесі жалпы арнайы қоныстанушылар санының 29%-ын құрады, бұл оқу-білім алу инфрақұрылымының тапшылығына әкелді [33].

- 1953 жылға қарай депортацияланған халықтардың орташа өмір сүру ұзақтығы 38 жас деңгейінде болған, бұл жалпыодақтық көрсеткіштен айтарлықтай төмен еді [32].

Қорытынды. Шығыс Қазақстанның депортация тарихы 1940 жылдары да қарқынды жүре отырып, өзге елдерден жер аударылып келген өзге ұлт өкілдері де қазақ тарихының сахнасында өзіндік орнын қалдырды деп айтуға толық негіз бар. Келген қоныстанушылар көбіне ауылшаруашылық жұмысына жұмылдырылып, үкімет тарапынан қысым да болып тұрғаны жасырын емес еді. Жер аударылып келгендерге бірден жағдай жасалынбай қыста киімсіз, дұрыс жейтін тамақсыз қалғандары да деректерде көптеп кездеседі. Шығыс Қазақстан өңірі Кеңес үкіметінің этносаяси саясатының салдарын тікелей сезінген аймақтардың бірі болды. Мұнда күштеп қоныстандырылған халықтар ауыр әлеуметтік жағдайларда өмір сүріп, саяси құқығынан айырылса да, кейіннен қоғам өміріне бейімделіп, аймақтың экономикалық дамуына өзіндік үлес қосты. Статистикалық мәліметтер депортацияланған халықтардың әлеуметтік-экономикалық процестерге белсенді тартылғанын және аймақ демографиясына айтарлықтай ықпал еткенін дәлелдейді. Сондықтан зерттеліп отырған осы кезеңдегі Шығыс өңірі тарихының маңызы өте зор деп айта аламын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кульбаев Т., Хегай А. *Депортация*. Алматы «Данекер», 2000ж. 274с., кітап
2. Аманжолова Д. *Этничность в Сталинском СССР (1930-е гг.)* // 34-б., кітап.
3. *Из истории депортаций Казахстана. 1939-1945 гг. Т.3. – Алматы: ЛЕМ, 2019. – 808 с. 125-б., Сборник документов*
4. СОМА (ГАСО). 611-қ., 1-т. 52-іс , №33,39,41-нн., мұрағат
5. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 4-іс. 157-н., мұрағат
6. ҚР ПА. 708-қ., 6/2-т. 185-іс. 22-24-нн., мұрағат
7. ҚР ПА. 708-қ., 6/2-т. 70-іс. 36-н., мұрағат
8. ҚР ПА. 708-қ., 6/2-т. 78-іс. 11-12-нн., мұрағат
9. ҚР ПА. 708-қ., 5/2-т. 239-іс. 39, 39-нн., мұрағат
10. ҚР ПА. 708-қ., 5/2-т. 189-іс. 76-76 нн., мұрағат
11. ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., .7-іс. 24-н. , мұрағат
12. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 1-іс. 346-347-нн., мұрағат
13. ҚР ПА. 708-қ., 7/1-т. 1042-іс. 234-н., мұрағат
14. ҚР ПА. 708-қ., 8-т. 97-іс. 35-н., мұрағат
15. ШҚО МА. 462-қ., 4-т. 88-іс. 59-н., мұрағат
16. Костырченко Г.В. *В плену у красного фараона. – М., 1994. с.15-16., кітап*

17. ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 11-іс. 3-5-п., мұрағат
18. ҚР ПА. 708-қ., 8-т. 186-іс. 1-п., мұрағат
19. ҚР ОМА. 1987 Ф.Р.-қ., 3-т., 17-іс. 3-5-п., мұрағат
20. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 7-іс. 18, мұрағат
21. ШҚО МА (ГАВКО). 1-қ., 1-т. 3888-іс. 4-п., мұрағат
22. ААМА (Аягөз ауданы мемлекеттік архиві). 22-қ., 2-т. 13-іс. 80-п., мұрағат
23. Қазақстан тарихы. Алматы, 2010. 4-том. 526-б., кітап
24. Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. - 577 с. 225-б. Сборник документов
25. Аблажай Н.Н. Кампания внутренней 37-38-бб., кітап
26. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Гылым, 1993. -126 с. 24-б., кітап
27. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б. 652-б., кітап
28. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 53-п., мұрағат
29. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 15-іс. 172-п., мұрағат
30. ҚРПА 708-қ., 10 т., 242-іс, мұрағат
31. ҚР ПА. 708-қ., 16/2-т. 55-іс. 1,9-пп., мұрағат
32. Қазақстандағы халық санағы. – 1959 ж. деректері. – ҚР Статистика агенттігі.
33. Мемлекет тарихы институты. Депортацияланған этностардың бейімделуі. – Астана, 2016.
34. ЦАМО РФ. Депортацияланған халықтардың ақталуына қатысты бұйрықтар, 1955-1957 жж.

References:

1. Kulbaev T., Hegai A. Deportation. Almaty "Daneker", 2000, p. 274, p., book
2. Аманжолова Д. Ethnicity in the Stalinist USSR (1930s) // p. 34, book.
3. From the history of deportations of Kazakhstan. 1939-1945. T.3. - Almaty: LEM, 2019. - 808 p. P. 125, Collection of documents
4. SOMA (GASO). 611, vol. Case 52 №33,39,41-pp., Archive
5. PA of the RK. 708, 1/1. Case 4. 157, archive
6. PA of the RK. 708, 6/2. Case 185. 22-24, archive
7. PA of the RK. 708, 6/2. Case 70. 36-p., archive
8. PA of the RK. 708, 6/2. Case 78. 11-12 pp., archive
9. PA of the RK. 708, 5/2. Case 239. 39, p., archive
10. PA of the RK. 708, 5/2. Case 189. Pp. 76-76., archive
11. OMA RK. 1987 FR, vol. 3, case 7. 24, archive
12. PA of the RK. 708, 1/1. Case 1. 346-347-pp., archive
13. PA of the RK. 708, 7/1. Case 1042. 234-p., archive
14. PA of the RK. 708, vol. Case 97. 35, archive
15. East Kazakhstan MA (GAVKO).462, vol. Case 88. 59, archive
16. Kostyrchenko GV Captured by the Red Pharaoh. - M., 1994. p.15-16., Book
17. OMA RK. 1987 FR, vol. 3, case 11. 3-5 p., archive
18. PA of the RK. 708, vol. Case 186. 1-p., archive
19. OMA RK. 1987 FR, vol. 3, case 17. 3-5 p., archive
20. PA of the RK. 708, 1/1. Case 7. 18, archive
21. East Kazakhstan MA (GAVKO). 1st floor, 1st floor. Case 3888. 4-p., archive
22. ААМА (State Archive of Ayagoz district). 22, vol. Case 13. 80-p., archive
23. History of Kazakhstan. Almaty, 2010. Volume 4. P. 526, book

24. *Materials of the international scientific-practical conference "Know not to forget: totalitarian power and the people in the 20-50s of the twentieth century." May 30-31, 2014. - Ust-Kamenogorsk: "Media Alliance", 2014. - 577 p. 225 p. Collection of documents*
25. *Ablajay NN Internal Campaign pp. 37-38, book*
26. *Alekseenko AN Population of Kazakhstan. 1920-1990 - Almaty: Science, 1993. -126 p. P. 24, book*
27. *History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. Volume 4 - Almaty: «Atamura», 2010. - 752 p. 652 p. , book*
28. *PA of the RK. 708, 1/1. Case 22. 53 , archive*
29. *PA of the RK. 708, 1/1. Case 15. 172-p. , archive*
30. *PA of the RK. 708, vol. 10, case 242*
31. *PA of the RK. 708, vol. 16/2. Case 55. 1.9-pp.*
32. *Census in Kazakhstan. - 1959 data - Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics.*
33. *Institute of State History. Adaptation of deported ethnic groups. - Astana, 2016.*
34. *TSAMO RF. Orders relating to the rehabilitation of deported peoples, 1955-1957.*

FTAXP/MPHTI / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC:930:94

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.012>

A.A-G. Aldasheva¹, B.M. Pazylkhair²

¹*candidate of historical sciences, Almaty Technological University, Kazakhstan, Almaty.
e-mail: aldashieva75@mail.ru*

²*Master of Tourism, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.
e-mail: bauyrzhan.pazylkhair@gmail.com*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM IN KAZAKHSTAN (1989 – EARLY 2000s)

Abstract

This study explores the historical development of international tourism in Kazakhstan from 1989 to the early 2000s. Following the collapse of the Soviet Union, the country experienced major political, economic, and social upheavals that negatively impacted the tourism industry. Regional conflicts and the repurposing of tourism infrastructure to accommodate refugees led to a sharp decline in tourist flows. In response, the Kazakhstani government implemented initial legislative reforms—most notably the 1992 Law “On Tourism”—and joined the UN World Tourism Organization (UNWTO) to integrate into the international tourism system. The study is based on the historical-descriptive method, drawing on legal acts, statistical data, archival sources, and international reports. The findings reveal the emergence of national tour operators, issues in classification, the impact of inflation on revenue, and the imbalance between outbound and inbound tourism. Despite institutional efforts, the sector suffered from unreliable data, informal services, and a decline in visitors. Additionally, the study analyzes the long-term effects of infrastructural transformations and legal reforms. The authors argue that tourism history serves as a critical resource for improving contemporary tourism policy and governance in Kazakhstan.

Keywords: History of tourism, international tourism, Kazakhstan, post-Soviet transition, tourism development, tourism policy